

ТАЛАБАЛАР ЎҚУВ ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА РАЎБАТ ВА ЖАЗО ФЕНОМЕНЛАРИНИНГ РОЛИ.

Худайназаров Т.А.

Мирзо Улғабек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Педагогика ва умумий психология” кафедраси доцент в.б., эркин тадқиқотчи.

Таянч сўзлар: талаба, таълим-тарбия, ўқув фаолияти, самарадорлик, жамиятдаги муҳит, талабага бўлган муносабат, жазо, раъбат, сўз орқали узатиш, маслаҳат бериш, маълумотларни қабул қилиш, ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқа усуллар, раъбат турлари, жазо кўринишлари, жазо, уят, тарбия, адолат.

Ключевые слова: студент, образование, учебная деятельность, эффективность, среда в обществе, отношение к студенту, наказание, поощрение, словесная передача, совет, получение информации, рассказ, лекция, собеседование и другие виды поощрения, формы наказания, наказание, стыд, воспитание, справедливость.

Key words: student, education, educational activity, efficiency, environment in society, attitude towards the student, punishment, incentive, verbal transmission, advice, receiving information, story, lecture, interview and other methods. types of incentive, forms of punishment. Punishment, shame, education, justice.

Инсон ҳар қандай жамиятда яшар экан, қандай фаолият олиб боришидан қатъий назар, ўз тарбиявий ижодида янги-янги имкониятларни қўлга киритишга ҳаракат қилади. Бу борада талабалар ўқув фаолияти самарадорлигини таъминлашда раъбат ва жазо феноменларнинг роли алоҳидадир.

Ҳар қандай психологик таълим-тарбия - маънавий манбалар ва ҳозирги замон талабалари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотидир.

Бирор бир мақсадга қаратилган психологик таълим-тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади:

А) Талабанинг қайси хислатини шакллантириш ёки йўқотиш мақсадида режалаштирилади.

Б) Шу хислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топилади.

В) Белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларни қайсисини ва қаерда ишлашни режалаштирилади.

Бундай режага солиниб олиб борилган тарбиянинг психологик моҳиятини таълим-тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти ташкил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги психологик роли ниҳоятда бекиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини секин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Инсоннинг мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақлни пешлайди. Ақл онгни сақлайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди. Ота-оналаримиз ва атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар аввал катталарга тақлид қиладилар. Сўнг секин-аста қилаётган ишларининг моҳиятини англайдилар. Болаларни тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маънавияти, билими, тарбияланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Аниқ бир мақсадга қаратилган психологик тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

Метод - юнонча атама бўлиб - айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдиради. Метод, яъни усул ахборотни узатиш ва қабул қилиш характерига қараб:

1. Сўз орқали ифодалаш усули.
2. Кўргазмалилик усули.
3. Амалий, намуна усули.
4. Рағбатлантириш ва жазо усули.

Юқоридаги методлар (усуллар) ўз навбатида қуйидаги гуруҳчаларга бўлинади:

Биринчи гуруҳ - сўз орқали узатиш, маслаҳат бериш, маълумотларни эшитиш орқали қабул қилиш, ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқа усулларга;

Иккинчи гуруҳ - кинофильмлар, тасвирий санъат, бадиий санъат ва бошқа кўриш орқали тарбиялаш усулларига;

Учинчи гуруҳ - тарбия маълумотларини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш. ўрнак кўрсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб кўрсатиш;

Тўртинчи гуруҳ - ўқувчи-талабаларнинг яхши бажарган ишларини, ўртоқлари олдида ёки ота-оналар мажлисида маъқуллаш, миннатдорчилик билдириш, иқтисодий ёрдам, стипендияларини ошириш, мақтов ёрлиқлари топшириш. Суратларини ҳурмат тахтачасига ёпиштириш ва бошқа оғзаки, «рахмат», «баракалла» каби рағбатлантириш усулларини киритиш мумкин.

Тарбиячининг рағбатлантириш усули иккига бўлинади:

1. Сиз буюрган ишга бурч ва масъулият билан ёндашганлигини рағбатлантириш.

2. Сиз буюрган ишга қизиқишини ва уни уудалай олганлигини рағбатлантириш.

Масалан: Бутун ишдан кеч қайтишингизни айтиб, фарзандингизга иш буюрдингиз. Фарзандингиз сиз буюрган ишни бажариб қўйди. У сиз буюрган ишга бурч ва масъулият билан ёндошди. Сиз фарзандингиздаги бу ижобий ўзгаришга бефарқ бўлмай, қолган фарзандларингизга бўлган меҳрингизни суистеъмол қилмаган ҳолда, уни суйиб, елкаларига қоқиб, ёки пешонасидан ўпиб қўйингки, бу ҳаракатингиз қолган фарзандларингизни ҳам тарбияласин. Уларни мустақил юмуш қилишга ундасин. Бу ҳолатдан кейин фарзандларингиз ўзини сизга ниҳоятда кераклигини сезади. Оилага ёрдами текканлигидан мамнун. ўзида йўқ хурсанд, ўзини катта бўлиб бораётгаилигини ҳис этиб боради. Сиз эса ана шу беғубор, меҳрли рағбатлантиришингиз орқали унда меҳнатга қизиқиш ва уни уудалай олиш қобилиятига ишонч ҳосил қилдингиз.

Жазо - бу боланинг нотўғри қилган ишига ўзини иқрор қилдириш.

Агар бола сиз огоҳлантирмасингиздан ёки тушунтирмасингиздан олдин ўз хатосини тушунган бўлса-ю, сизга қилган хатосини айтолмай изза чекиб турган бўлса, уни жазолашга зарурат йўқ. Энди бу хатони қайтармайман, деган маънода сизга қараяпти. Сиз унга яна бир марта имконият беринг. Аммо кейинги гал ҳам хато қилса ва уни тан олмаса, ундай ҳолларда қуйидаги жазо турлари қўлланилади.

1.Тушунтириш. 2.Танбеҳ бериш; 3.Огоҳлантириш;

4.Қаттиқ огоҳлантириш; 5.Уялтириш.

Юқоридаги жазо турларини ўқитувчи ўқувчига юзма-юз ҳеч кимнинг гувоҳисиз қўлайди. Аммо группадош ўртоқлари ёки курсдошлари олдида изза қилай деб болани уялтирса, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Уят - бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, ўқувчини ўртоқлари ёки коллектив орасида изза қилиш (уялтириш) энг юқори жазо ҳисобланади.

Ўқувчини жамоа орасида изза қилишни энг охири чорасиз қолганда қўллаш мумкин. Энг маъқули ўқувчи билан юзма-юз меҳрли оҳангда, унга ишонч билдириб, қалтис йўлдан қайтариш мумкин.

Тарбия - ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаши жараёнида ортирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмасини ўзгаларга бериш жараёни.

Тарбияланганлик - миллий урф-одатимиз мезонига кирмаган, ўзгаларнинг нафратини кўзғатадиган хатти - ҳаракатлардан ўзини тия билиш.

Боланинг характерини, оиладаги тарбиясини, унинг ор-номусини, шарм-ҳаёси каби нозик тушуларнинг тарбияланганлик даражасини билмай туриб, бирданига жамоа орасида уялтириш, яхши ўйлаб кўрмаслик, ёки жаҳл устида тинимсиз (тан жароҳати етказиш) калтаклаш мумкин эмас. Сизнинг танлаган жазо усулингиз ўқувчини ёки фарзандингизни қилган хатосини тушунишга, бошқа қилмаслигига тарбиявий сабоқ бўлиши керак. Жазо адолат мезонига таяниб қўлланмолмоғи лозим. Зеро, бу қўллаган жазо усулингиз ўқувчининг шаънига, ғурурига ва уни руҳий азоб уқубатларга солмаслиги назарда тутилиши керак. Агар бу жазо усуллари ўзининг самарасини бермаса, у ҳолатда эҳтиёткорлик билан мактаб маъмурияти ва жамоа ҳамкорлигида бошқа чораларни ишлаб чиқиш керак.

Бутунги кунда психология-педагогика фани ҳам, амалиёти ҳам такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, психологик тарбия жараёни ҳам замон талабига монанд такомиллашиб боради.

Мустақил жамиятимизнинг қисқа тарихий даври сабоқларини, ғояларини, тамойилларини талабалар онгига синдириш, уларни ақлан баркамол ва маънавий бой қилиб тарбиялаш биз тарбиячилар ва ота-оналарнинг бурчимиздир. Президентимиз И.А.Каримовнинг «Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз» мавзусидаги «Туркистон» газетаси муҳбирларининг саволларига жавоблари (1999 йил 3 феврал) биз учун дастуриламал бўлади. Уларга бир назар солайлик:

«Туркистон» газетаси муҳбирининг саволи:

«Яхши биламизки, мустақил тараққиёт йўли оқ поёндоз тўшалган равион йўл эмас. Бу йўлда ўзига хос паст баландлик тўсиқ ва қийинчили-

клар, мураккабликлар бўлиши табиий. Сизнингча, Ўзбекистоннинг етти йиллик истиқлол тарихидан келиб чиқадиган асосий сабоқ ва хулосалар нималардан иборат,».

Биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг жавоблари: «Биринчи сабоқ шундан иборатки, янги тизимга ўтган кўпчилик ўйлагандан ҳам кўра мураккаб жараён экан.

Ватан, миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятда тўғри йўлни танлай олиш учун аввало, тарихни яхши билиш, ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак. Адолат биз кураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

Энди, эски жамиятни инкор қилиш ёки маъқуллаш кайфиятидан воз кечиб, бунёдкорлик кайфиятига ўтиш пайти келди.

Миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илдиларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга. Биз инсонлар дунёқарашини бошқариш фикридан йироқмиз, балки биз инсонларнинг тафаккурини бойитиш, уни янги маъно ва мазмун билан тўлдириш тарафдоримиз.

Тарих инсон кузини очар экан. Уни ўрганиш кўп хатоларнинг олдини олади. Чунки инсоният тарихида даврлар, жараёнлар чархпалак каби айланиб, қайтарилиб туради. Фақат бу хатолар янги тарихий босқичда, янгича шаклда рўй беради. Бизнинг тарихимизда ҳам ўсиш, юксалиш ва таназзул томонлари бўлган. Халқимиз бошидан кўп воқеаларни ўтказган. Зафарни ҳам, мағлубиятни ҳам, парокандаликни ҳам кўрган. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр ва ундан кейин кечган жараёнлар ёрқин мисол бўла олади.

Буюк аждодимиз юксак тараққий топган давлат барпо экани ва бу мамлакатда «Куч-адолатдадир» деган бош шиор давлат сиёсатининг, жамиятнинг асоси бўлганини яхши биламиз. Бу гоё одамларга куч берган, уларда инсоф-диёнатга, эзгуликка ишонч уйғотган. Чунки жамиятда адолат барқарор бўлса, миллат, халқ ҳеч қачон йўлдан адашмайди, эртами - кечми фаровон турмушга эришади. Менинг раҳбарлик лавозимимда меҳнат қилган тажрибамдан чиқадиган энг муҳим ҳаётий хулосам шуки, адолат биз кураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

Нафақат мамлакатимиз миқёсида, ўйлайманки, ҳар қандай жамоа, маҳалла, боринги оила мисолида ҳам омадимиз, файз-баракамизнинг гарови шарти бўлмиш тинчлик ва тотувлигимизни сақламоқчи бўлсак, бунинг ягона замини - адолат ва инсофни энг устувор мақсадимиз ва сиёсатимизга айлантirmoғимиз керак. Фақат шу асосдагина, фуқаролар ро-

зилиги, миллатлараро тотувлик юртимизда қарор топган осойишталикни асраш мумкин»,- деб жавоб берди юртбошимиз.

Президентимизнинг бу ўринли сабоқлари тарбиячи педагоглар учун йўлланмадир.

Адолат ўзи нима, У қандай тушунча, Нима учун Президентимиз адолат биз кураётган жамиятимизнинг мезони бўлиши керак дедилар, Бу тушунчани педагогика соҳасида қандай талқин этиш мумкин,

Адолат - ҳаётий масалаларни ахлоқий ва ҳуқуқий нормаларига риоя этган ҳолда ҳал этишдир.

Адолат тушунчаси билан боғлиқ, жиҳатлар жуда кенг қамровли бўлиб, адолатли инсон, адолатли жамият каби тушунчалар шундай жиҳатлар жумласига киради. Адолатпарварлик тушунчаси эса адолат тамойилига амал қилган ҳолда иш олиб бориш, йўл тутиш, фаолият юритиш демакдир. Бу тушунчанинг моҳиятини оилада фарзанд тарбияси жараёнида учрайдиган қуйидаги ҳаётий масалаларнинг ечими асносида қарайлик.

Масалан. Ака дарс қилаётганида укаси оёқ тагида «ғинг-ғинг»лаб машинасини ўйнайверди. Акаси бир-икки бор укасига бошқа уйга чиқиб ўйнашини илтимос қилди. Аммо укаси кулоқ солмади. Жаҳли чиққан ака укасининг машинасини олиб, эшикдан улоқтирди. Бундан хафа бўлган ука: «Акам урди» деб онасига йиғлаб борди. Она кичик ўғлининг гапига кириб: «Кап-катта йигит, кичик болани урдингми?» - деб койиди ва бир шапалоқ урди. Бу ҳолатни кўрган кичик ўғли хурсанд. Она ҳам кичик ўғлининг юзидага табассумдан боши осмонга етган ҳолда уйдан чиқиб кетди.

Масала она томонидан адолатли ҳал қилиндими?

Адолат таърифига мурожаат қилиб, бу ҳаётий масалани таҳлил қиладиган бўлсак, аканинг ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий нормалари паймол қилинганлигини кўраемиз. Масала она томонидан адолатли ҳал қилинмади. Ака-ука ўртасида меҳрсизлик муносабатларининг пайдо бўлишига биринчи замин яратилди.

Уканинг эса бундан буён ёлғон гапиришига йўл очиб берилди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланса, ака: «Ота-онам мендан кўра кўпроқ укамни яхши кўрар экан», деган хулосага келади. Адолатсизлик замирида ака ичимдагини топ дейдиган, оиладагиларга ва ака-укаларга бемехр булиб тарбиялана бошлайди. Агар она: «Қани юр-чи, ўғлим», - деб ака ва укани юзлаштириб, ҳақиқатни, яъни аканинг урмаганлигини аниқлаганида, уканинг туҳмат қилаётганини билиб, ўз вақтида чора кўрганида эди, ака-укалар орасида меҳр, ишонч, бир-бирини ҳурмат қилиш, алдамаслик,

қилган айбини тан олиб иш кўриш каби кўникмаларни янада шакллантирган бўлар эди.

Хулоса қилиб айтганда, ота-она ва фарзандлар орасидаги адолатнинг ахлоқий ва ҳуқуқий бузулишлари салбий сифатларнинг пайдо бўлишига ва оиладаги психологик муҳитни бузилишига олиб келади. Оилаларимизда болаларнинг ёшлигидан бошлаб яхши сифатларни шакллантириб боришга жиддий эътибор бермоғимиз лозим, ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ота-онанинг билими, маънавияти, ўзини тутиши, юриш-туриши катта аҳамиятга эгадир. Фарзандлар, талабалар, қолаверса, одамлар орасида адолатпарварлик хислатларини камол топтиришда ўрناق кўрсатиш, тунтириш ва уқтириш, рағбатлантириш, огоҳлантириш, танбеҳ бериш, уялтириш (изза қилиш), суҳбат, мунозара ва баҳс каби усуллардан фойдаланиш мумкин. Буларнинг барчаси талабалар ўқув фаолияти самарадорлигини таъминлашда рағбат ва жазо феноменларнинг роли алоҳида аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. Буюк келажак сари. -Т.: «Ўзбекистон». 1998.
2. И.А.Каримов. «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавоблари. 1999, 3 феврал.
3. Абу Райхон Беруний. Рухият ва таълим-тарбия ҳақида. -Т.: «Ўзбекистон». 1992.
4. Худайкулов Х.Ж. Педагогика. Дарслик.-Т.: «Инновация-Зиё». 2021 й.
5. Худайкулов Х. Ж. “Педагогика-психология”. –Т., Джэйс-прес. 2011 й.
6. Худайкулов Х. Ж. Комиллик фазилатлари.-Т.:Инновация-Зиё. 2022 й.
7. Худайназаров Т.Умумий психология.-Т.: ЎЗМУ босмаҳонаси.2024 й.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада талабалар ўқув фаолияти самарадорлигини таъминлашда рағбат ва жазо феноменларнинг роли ҳар томонлама таҳлил қилинган бўлиб, унда талаба ишда жазо ва рағбат турларига изоҳ берилган. Аммо группадosh ўртоқлари ёки курсдошлари олдида изза қилай деб болани уялтирса, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Уят - бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, талабани ўртоқлари ёки коллектив орасида изза қилиш (уялтириш) энг юқори жазо ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье всесторонне анализируется роль явлений поощрения и наказания в обеспечении эффективности учебной деятельности студентов, а также разъясняются виды наказаний и поощрений в студенческой работе. Но если участник группы поставит ребенка в неловкое положение перед его друзьями или однокурсниками, это может привести к плохим последствиям. Стыд – самое чувствительное чувство человека, и поставить ученика в неловкое положение среди своих друзей или коллектива – высшее наказание.

SUMMARY

In this article, the role of incentives and punishment phenomena in ensuring the effectiveness of students' educational activities is comprehensively analyzed, and the types of punishments and incentives in student work are explained. But if a group member embarrasses a child in front of his friends or fellow students, it can lead to bad consequences. Shame is the most sensitive feeling of a person, and embarrassing a student among his friends or collective is the highest punishment.